

Sözlerin Soyağacı (2)^{1*}

Mehmet Ölmez**

Özet

Bugüne değin Türkiye Türkçesinin bir etimoloji sözlüğü yayımlanmamıştır. Bu konuda çeşitli yayınlar olmuşsa da bu yayınlar Türkçenin sözvarlığını kapsamayan, akademik çalışmaları göz ardı eden çalışmalardı. Türkiye Türkçesinin etimoloji sözlüğünü hazırlamak için yalnızca Eski Türkçe veya öteki Türk dillerini bilmek yetmez. Mutlaka Arapça, Farsça, Ermenice, Rumca, İtalyanca ve başka kültürel alışveriş içerisinde bulunan diller hakkında da birikim gerektirir. S. Nişanyan, bu tür dilleri tanıyor olması dolayısıyla kısa ve yararlı bir “kılavuz” sözlük hazırlamıştır. Ancak Eski Türkçe, Altaistik ve Türk dillerinin karşılaştırmalı sesbilgisi ile ilgili maddelerde eksiklikler vardır. Bu yazıda Nişanyan’ın sözlüğünün “b” harfinde yer alan maddeler değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, etimoloji, eski Türkçe

Geneological Tree of the Words

Abstract

There has not been an etymological dictionary of Turkish published so far despite a number of studies in this field. Those studies are the publications which do not comprise the lexis of Turkish and they neglect academic studies. It is not sufficient to have knowledge of Old Turkish or other Turkic languages only so that an etymological dictionary of republican Turkish could be prepared. It definitely requires some sound background on Arabic, Persian, Armenian, Greek, Italian, and other languages with which a mutual cultural influence has taken place. Due to his acquaintance with those languages, S. Nişanyan has prepared a brief and useful “guide” dictionary. However, it seems to lack some information in the lexicographic entries on the comparative phonology of Old Turkish, Altaistic and Turkic languages. In the present article, the entries starting with the letter “B” in Nişanyan’s dictionary are evaluated.

Keywords: Turkish, etymology dictionary, Nişanyan, old Turkic

1 * Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul/Türkiye, olmez.mehmet@gmail.com

** Konuyla ilgili ilk yazım, S. Nişanyan’ın çalışmasında *a* harfini ele alan çalışmam 2008’de yayımlanmıştı.

Günümüz Türkçesinde yaygın olarak kullanılan 10 000'den fazla sözcük Sevan Nişanyan'ın çalışması olarak 2007'de *Sözlerin Soyağacı* adıyla yayımlanmış, ben de hemen akabinde bu sözünün *a* harfinde yer alan maddeleri değerlendirmiştim. Sözcüklerin kökenini, kısaca türeme yollarını göstermeleri açısından pratik ve yararlı bulduğum bu çalışmada gözden kaçan Türkoloji kaynakları ile karşılaştırmalı Türkdilbilimi ve Altay dillerine ait gözlemler gerektiren sözcükleri özellikle ele aldım. Bu yolla eserin yeni baskılarında değindiğim konuların göz önünde bulundurulmasını diliyorum.

bacanak = Tü. *baca/paca* kökü ile ilgili olduğu belirtildikten sonra buradaki *-nak* ekinin işlevinin belli olmadığı kaydedilir. Benzer bir türetime sahip olduğu düşünülen *kırnak* “cariye” sözünü anabiliriz (DLT ve sonrası, bak. ED 661 b). Ancak Clauson'un belirttiğine göre buradaki *kırnak* Ar. *ğurnūq* ile ilişkilidir (ED 661 b, Li 301-303).

bağ “bağ” sözü ele alınırken 19. yy.a değin *bamak* ve *bağmak* şeklinde kullanıldığı belirtilir. Ancak *bağ-* şeklinde bir fiil benim bildiğim Türk dili kaynaklarında ve dillerinde yoktur.

bağdaş sözünün ilk kez 14. yy.da Kıpçakçada görüldüğü kaydedilirse de daha 11. yy.'da DLT'te görülür, bak. Clauson s. 312 b.

bağıntı sözünde yer verilen *bağ-* diye bir fiil yoktur.

bakır sözünün Latince bir sözcükten metatez yoluyla türediği düşünülür. Sözcük daha evvel bu konuda çalışmış olan K. H. Menges ve sonra da V. Rybatzki tarafından ayrıntısıyla ele alınmıştır. Sevortyan sözcüğü *bak-* fiilinden *-ır* geniş zaman (> sıfat fiil) ekiyle düşünür, bu etimolojinin kabul edilir yönü yoktur. Räsänen, Menges'e dayanarak Farsça ile karşılaştırır, Farsça olduğunu düşünür. Bundan başka “kızıl” renginden dolayı “kızıl gezegen Mars” ile, Farsça *bāqū* “Mars” ile de karşılaştırılır. Sözcük Kafkas dillerinden İslav dillerine varıncaya değin yayılmıştır, ancak tamamı çeşitli Türk dillerinden alıntıdır. Eski Uygurcadan başlayıp Yenisey Yazıtlarına kadar Türkçenin en eski söz hazinesi içerisinde yer alır. Bütün bu bilgiler, anılan kaynaklar ve ayrıntı için V. Rybatzki'nin 1991'deki çalışmasına (s. 219-211) bakılmalıdır. Sonuç olarak sözcüğün yapısı, kökeni şu an için açık değildir. Açık olan Latince bir şekille Uygurcaya uzanan bir sözcük arasındaki bağlantının doğrudan olamayacağı, böyle bir bağlantı varsa bunun ara şekillerinin gösterilmesi gerektiğidir.

bal için Tü. kaydı verilir, kökeninden fazla bahsedilmez. Clauson'a göre Hint-Avrupa dillerinden çok eski dönemde alıntılanmış olup Çince mi (Orta Çince *miit*, kuzey batı lehçelerinde *mir*). Eski dönemde söz başı *m-*'nin Türkçede kolay kabullenilememesi dolayısıyla da yukarıda yer verilen *mir*'in *m*'si *b-* olmuştur. *r*'nin *l* ile yer değiştirmesi de fonetik açıdan bilinen bir durumdur (krş. ED 330 a, 771 b); Çince *t*'den *r*'ye geçiş için bilinen bir örneğe yer verebiliriz:

Sankritçe *buddha* sözü Çince **but* (veya benzer bir şekil olan **b'iuat*) şeklini aldıktan sonra Türkçeye geçerken *r* ile **bur+* şeklinde geçmiş, sonuna da Türkçe *han* “han, hakan” sözünü alarak *burhan* “Buddha” sözü ortaya çıkmıştır, krş. ETG s. 270b ve ETG *biir* s. 268b.²

balçık maddesinde < **balış-* “yapışmak, bağlanmak”, ... görüşünün semantik, leksik ve fonetik yönlerden açıklanması, başka verilerle desteklenmesi gerekir.

baldız için de yine yukarıda, *bacanak*'ta söz ettiğimiz kaynağa, Yong-Söng Li'nin çalışmasına bakılmalıdır.

balıkçıl maddesinde “-*çır/-çın/-çıl* ekinin işlevi açık değildir” denmektedir. Bu ekler, +çın ve +çıl belki de nomen actoris eki +çI ile karşılaştırılabilir. Her ne kadar +çI kişilere, insanlara ait kullanımı olan bir ek olsa da M. Erdal'ın D. Maue'ye dayanarak yer verdiği *kançı kurt* örneğinde bir böcek, “kan emici kurt, sülük” anlamında kullanılmaktadır. Bundan başka *örümçik* örneğinde de (*ör-üm+çi-k* “örümcek”) +çI görülür. M. Erdal buraya DLT'te görülen *balıkçın*'ı da ekleyerek buradaki +çIn ekinin +çI'nın genişlemiş bir biçimi olabileceğini belirtir ve “balıkçıl kuşu elbette balık avlar” der (bak. OTWF s. 110-118, özellikle s. 118).

barış-mak maddesinde sözcük < *barlaş-* diye bir şekle bağlanır, bu da *bazlaş-/bazış-* (14. yy. Kıp.) şekilleriyle karşılaştırılır. Ancak *baz-* diye bir fiil bulunmadığı için *bazış-* diye de bir fiil kuramsal olarak mümkün değildir. S. Nişanyan'ın İbnü-Mühenna'ya dayanan *barlaş-* açıklaması için ise farklı bir açıklama gerekir.

başkan maddesinde sözcüğün 1935 (yani dil devrimi) sonrası görüldüğü ve +kan ekinin yapısıyla işlevinin açık olmadığı kaydedilir. Ancak tam bu anlamda olmasa da *bodun başkanı* “kabile reisi, boyun önderi” anlamıyla bizim sözcüğümüz belli ki benzerdir, büyük bir ihtimalle de dil devrimi sırasında bu örnekten etkilenilmiş olabilir (ED 379 b). +*Gan* ile ilgili çeşitli örnekler, özellikle böcek, hayvan adlarına gelen örnekler için bak. OTWF s. 88 (*kösürken, sovuşgan, taygan, tavışgan* vb.).

beler- sözünün *belir-* ile birleştirilerek *belgür-* köküne bağlanması fonetik ve semantik açıdan zorlama. İlk bakışta *beler-* fiili ile *belir-* bir ölçüde örtüşüyor

2 Bu tür Çince sözcüklerin ve ses olaylarının ele alındığı Türkçe bir çalışma için bak. Ölmez 1994; Çince fo 佛 ve Tü. *han*'ın bir araya gelişi konusunda Clauson muhtemel bir Sanskritçe *buddha* ve *rāja* “kral”, *Buddharāja* sözünün burada etkin olabileceğini düşünür ED 360b. Ancak bilinen Sanskritçe sözcüklerde karşılaşılmayan bu birleşik Pali özel adlarının yer aldığı bir çalışmada görülür: *Buddharāja* “A powerful man of Rohana who is said to have quarrelled with *Loka*, ruler of *Kājaragāma*”, G.P. Malalasekera, *Dictionary of Pāli Proper Names*, vol. II, N-H, New Delhi 1983, s. 310; Çince Buddhist metinlerde yer alan *fowang* 佛王 harfiyen olamlidir.

görünseler de, bence ayrı köklere dayanıyor olmalılar.

beşik için *pış/bış* yansıma sözü muhtemel kök olarak düşünülür, ancak eski dönemde bu sözcüğü kullananlarda beşik sallanırken kullanılan yansıma sözün ne olduğunu bilemeyiz. “viii” olarak verilen 8. yy.’dan beri sözcüğün bilindiği ise tam doğruyu yansıtmaz. Hz. İsa’nın bebekliğini anlatan Eski Uygurca bir metinde görülen sözcük en azından 9. yy. ve sonrasına ait olmalıdır. Çünkü günümüze ulaşan metin Uygurlarından kalma bir yazma olup ancak 840 ve sonrasına tarihlendirilebilir.

betik sözü (Eski) Tü. *biti-* ile karşılaştırıldıktan sonra Çince pi-ti sözüne dayandırılır. Ancak Çince kelimenin hangi Çince kelimeye dayandığı gösterilmez. Pi-ti yazımı sanki iki adet Çince kelimeymiş gibi görünür, ancak *bitig* genellikle Çince **piēt* sözcüğüne dayandırılır, o da tek kelimedir (modern Çince 筆 *bi*), krş. ETG *biir* s. 268b.

bıçak sözü görüldüğü dönem olarak [viii+Uy] şeklinde verilir, kastedilen 8. yy. ve sonrası, Uygurlar ve devamıdır. Ancak Eski Türkçede hiç bir zaman *bıçak* sözü görülmez. Kaynaklarda bir kez için *Uigurica IV C 7* için (s. 32) *bıçak* sözü görülürse de bu kısım tamamlama olup bilinen Eski Uygurca metinlerde, 13. yy. öncesinde *bıçak* görülmez, görülen şekil *biçek*’tir (*biçek* DTS 98a, *bıçak* DTS 104b ile *bıçak* ve *biçek* ED 293b).

bile- fiili Eski Türkçe *bi* “bıçak” sözü ile karşılaştırılır. Herhade doğrusu budur, ancak Clauson’a göre *bi* sözü Çince 劈 *pi* “ikiye ayırmak, bölmek” ile ilgili olabilir (ED 291 b).

bilek sözü **bile-* “birleşmek, eklemlenmek” diye bir köke bağlanırsa da bu çözümü destekleyen ne fonetik ne de semantik yeterince delil yoktur.

boğa maddesinde sözcük Tü. *boğra/buğra* ile karşılaştırılır. Ancak benim bildiğim kadarıyla yalnızca *buğra* vardır, *o* ile *boğra* yoktur. Yine burada değinildiği gibi *buka* ile *buğra* arasında da fonetik olarak birlik kurulamaz. Bundan başka burada yer verilen Slavca biçim (krş. Rusça *быка*), Slavistlerce Türkçe *buka* ile de karşılaştırılır, krş. M. Fasmer, s. 258. Bu tür kültür sözcüğü olan bazı evcil hayvan adları, *boğa*, *öküz*, *eşek* ilgi çekici sözcüklerden olup konunun bütünü için A. Şerbak’ın 1961’deki makalesine bakmak gerekir.

bok sözü *bo-* “sıkmak” diye bir fiile bağlanırsa da böyle bir fiil mevcut değildir, burada karşılaştırılan *boğ-* fiili de kök bir fiil olup daha öteye (bugün için) götürülemez.

bora “kısa yağmur ve kar fırtınası” sözünün Yunanca *boreás* ile birleştirilmesinin güç olduğu belirtilir ve sözcük Moğolca *boruğan* ile karşılaştırılır. Moğolca ile ilgili olan sözcük, Türkçede *boran* (<< *borān*) şeklinde kullanılmakta olup Orta Moğolca *boro’an*, Klasik Moğolca *boruğan* ile ilişkili olmalıdır. Ancak

17. yy.da *boran* şeklinde görülen bir sözün günümüz Türkçesinde *bora* oluşunu açıklamak, sondaki *n*'nin kayboluşunu izah etmek mümkün görünmüyor. 17. yy. Türkçesindeki söz sonu *-n* bugün kaybolamaz. Bugünkü Türkçedeki *bora*'nın kökeni ise gerçekten “kafa karıştırıcı” bir durum arz ediyor. Mevcut Türkçe sözlükler her iki sözcüğün de anlamını birbirine yakın gösteriyor:

bora çokluk peşinden yağmur getiren sert ve geçici yel (¹TürS 84 a-b).

bora Genellikle arkasından yağmur getiren sert rüzgar (¹⁰TürS 84 a-b).

bora (Fars. *būre*) (İtal. *bora* < Yun.) Birdenbire çıkan çok şiddetli, sert, genellikle arkasından yağmur getiren geçici rüzgar. (MisBTS 161 a)

boran* ~ *buran (Moğ. *borağan*) Şiddetli fırtına, kar veya yağmurla karışık olarak döne döne esen şiddetli rüzgar, borağan. (MisBTS 161 a)

boşa- fiilinden sonra eski şekil olarak *boşu-* ile karşılaştırılır. Gerçekte *boşa-* ile *boşu-* aynı kökten benzer şekilde türemiş fiiller olup ilki Oğuzca, ikincisi ise Çağatay dil grubuna aittir.

boya ve boya- fiili birbirine gönderildikten sonra her ikisinin de kökü olan ET *bodı-* (*bodı-*) sözüne yer verilir ve anlamının “bağlamak, eklemek” olduğu belirtilir. Bu anlama dayanılarak da “boyun (eklem), boyunduruk” (bağlama aracı) sözlerinin çıktığı kaydedilir. Hem anlambilimi hem de sesbilimi açısından bu açıklamalar kabul edilemez. *bodı-* ~ *bodu-* renk sözcüğü ile ilgili olmalıdır, buna güzel bir örnek Eski Uygurca Maitrisimit'te geçen *öñ bod* (*öñ* “renk”) ve *bodugin bodu-* ifadeleridir (*Maitrisimit*, 28 arka yüz 4. satır). Clauson Manichaica II'den kara boy “kara boyalı” (**bod*) örneğine yer verir (ED 297 a).

boynuz maddesinde *müñğüz/müyñüz* birbirlerinden çok farklı şekillere yer verilir. Eğer boynuz için günümüz Türk dillerinde farklı şekillere bakarak iki ayrı kök tasarlayacak olsaydık, tasarlanacak olan şekiller *müñğüz* veya *müyñüz* olmazlardı, belki de *müñüz* ve *müñüz* (*boñuz?*) şekilleri daha uygun düşerdi.

boz renk adı Mo. bört/börtü ile karşılaştırır. Ancak Tü. ile Mo. arasında art = ön ünlü denklikleri zor bir denkliktir. Dahası Tü. *boz* her zaman Mo. *boro* ile karşılaştırılır. Tü.'den Mo.'ya eski dönemde geçen sözcüklerde eski bir *r* kendini korurken sona bir ünlü eklenir (kimilerine göre Ana Türkçede veya İlk Türkçede var olan ikinci hece ünlüsü korunur, bu konuda bak. Ölmez 2007).

bre hakkında S. Tezcan Dede Korkut üzerine olan notlarında değinmişti, oraya bakılabilir (s. 17-19).

budak sözü *butı-* fiiline bağlanır, ancak bu şekil Oğuz grubu Türk dillerinde mümkün değildir. Oğuz grubu için belki de **būta-* fiilini tasarlamak gerekir, kaldı ki buradan türemiş olması gereken *buda-* fiili zaten bu dillerde mevcuttur.

budun: Dil Devrimi'nden sonra kullanıma giren bu sözün eski şekli Nişanyan'ın belirttiği gibi *budun* (veya *budun*) değil, *-o-* ile *bodun*'dur. Konu 1958'den beri bilinse de 1960'lardan itibaren, özellikle T. Tekin'in grameri (1968) ve Clauson'un sözlüğü (1972) ile daha iyi bilinir hale gelmiştir.

buz sözü XI. yy.'a ait bir *bud-* fiili ile karşılaştırılsa da bu mümkün değildir. Sözcük en baştan beri *-z* ile *buz* şeklindedir. *d'* nin *z* olması ise bugün için yalnızca Sarı Uygurca, Fuyu Kırgızcası ve Hakasça için geçerlidir.

buzacı sözü ele alınırken Mo. denginin *biragu* olduğu kaydedilir. Kuramsal olarak Moğolcada, Türkçedeki gibi sekiz ünlünün var olduğu, dördü art dördü ön ünlü olduğu, ancak daha ilk dönem Mo. metinler ortaya çıkmadan evvel *i*'nin zıddı olan *ı*'nın kaybolduğu düşünülür. Dolayısıyla Moğolcanın hiç bir döneminde *ı* görülmez. Sonuç olarak (Klasik) Mo. şekil *ı* ile değil de *i* ile *biragu* (tam bir transkripsiyonla *biragu*) olarak gösterilmelidir. Moğolca ile ilgili her türlü bilgi için, Moğolcayı çeşitli dönemleri ve yönleriyle ele alan şu kaynağa bakılabilir: Juha Janhunen, 2003.

Kısaltmalar:

DLT: *Dîvânu Luğâti 't-Turk* (alıntılar Clauson'dandır)

ED: Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.

ETG: A. von. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çeviren: M. Akalın, TDK, Ankara 1988.

MisBTS: *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı, İstanbul 2010.

Tü.: Türkçe

TürS¹: *Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara 1945.

TürS¹⁰: *Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara 2005.

Yararlanılan kaynakların yer verdiği kısaltmalar, Örneğin ED-Clauson'dan yapılan alıntılarda gönderme yapılan kısaltmalar ayrıca gösterilmemiştir.

Kaynakça

Fasmer, M., *Etimologiçeskiy slovar russkogo yazıka*, I, A-D, Moskva 1964,
Janhunen, Juha (editör), *The Mongolic Languages*, London and New York,
2003.

Li, Yong-Söng, *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, İstanbul, 1999.

Maitrisimit, Şinasi Tekin, *Maitrisimit nom bitig*, Berlin, 1980.

Ölmez, Mehmet, “Uygurca Xuanzang-Biyografisindeki Çince Alıntılar”,
Türk Dilleri Araştırmaları, 4, 1994, s. 109-143.

Ölmez, Mehmet, “On Mongolian *asara*- “to nourish” and Turkish *aşa*- “to eat” from Middle Mongolian to Modern Turkic Languages”, *Festschrift in Honor of András J. E. Bodrogligeti*, edited by Kurtuluş Öztopçu / *Türk Dilleri Araştırmaları*, Sayı 17, 2007, İstanbul 2007, s. 237-246.

Ölmez, Mehmet, “Türkçenin Etimoloji Sözlükleri ve Soyağacı”, *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 32/I, 2008, s. 405-413.

Rybatzki, Volker, “Bemerkungen zur türkischen und mongolischen Metallterminologie”, *Studia Orientalia*, Sayı 73, 1994, s. 193-251

Şçerbak, A. M., “Nazvaniye domaşnih i dikih jivotnih v tyurkskom yazıke” v knige”, *İstoriçeskoye izuçeniye razvitiya leksiki tyurkskogo yazıka*, Moskva 1961, s. 82-172.

Tekin, Talat, *Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington-The Hague, 1968.

Tezcan, Semih, *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*, Nisan, 2001.